

КРИТЕРІЇ ПРАВОМІРНОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ КОНТРЗАХОДІВ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Чернявський А.Л.

старший викладач кафедри державно-правових дисциплін

*Державного вищого навчального закладу “Українська академія банківської
справи Національного банку України”, м. Суми*

Анотація

Стаття присвячена проблемам реалізації контрзаходів у сучасному міжнародному праві. Автор розкриває поняття, ознаки та юридичну природу контрзаходів, а також досліджує умови правомірності їх застосування. Особлива увага приділяється питанням співвідношення контрзаходів та заходів міжнародно-правової відповідальності.

Ключові слова: контрзаходи, міжнародно-правова відповідальність, міжнародно-правові санкції.

Постановка проблеми. На порозі ХХІ століття міжнародне співтовариство зіштовхнулося з низкою новітніх викликів, що створюють чимало перешкод на шляху подальшого розвитку людства та вимагають напрацювання ефективних механізмів їх подолання. На перший план виходять проблеми забезпечення спільних прав та інтересів держав, міжнародного співтовариства в цілому. Важливою умовою додержання цих прав та інтересів є удосконалення механізмів функціонування міжнародно-правової системи, зокрема, і розробка дієвих засобів реалізації міжнародно-правової відповідальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика застосування контрзаходів як однієї із форм реалізації міжнародного примусу є однією з найбільш гострих та дискусійних не лише у доктрині міжнародного права, а й у практиці міждержавних відносин та діяльності

міжнародних організацій [3, р. 377]. На жаль, доводиться констатувати, що у вітчизняній юридичній літературі, так само як і в літературі держав-колишніх радянських республік, питання застосування контрзаходів у міжнародному праві не отримали достатньої уваги [17, с. 325]. Тією чи іншою мірою окремі аспекти застосування контрзаходів досліджувалися такими вченими, як Д.І. Бернштейн, В.А. Василенко, Р.А. Каламкарян, Ю.В. Манійчук, С.Б. Раскалей, Н.А. Ушаков та ін, однак в цілому міжнародно-правовий інститут контрзаходів у вітчизняній науці залишається недостатньо дослідженим. Тому виникає потреба у повноцінному комплексному дослідженні цього інституту, його юридичної природи, змісту та місця у системі сучасного міжнародного права.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У вітчизняній та зарубіжній міжнародно-правовій науці не знайшли однозначного вирішення питання про юридичну природу контрзаходів, їх співвідношення з міжнародно-правовими санкціями за заходами міжнародно-правової відповідальності, а також зміст, умови та порядок застосування контрзаходів.

Метою цієї статті є визначення основних ознак контрзаходів та встановлення критеріїв правомірності їх застосування.

Виклад основного матеріалу. Упродовж усієї історії розвитку міжнародного права проблема примусу привертала до себе значну увагу юристів, дипломатів та вчених, оскільки тривалий час саме сила відігравала головну роль у міжнародних відносинах. Прийняття у 1945 р. Статуту Організації Об'єднаних Націй заклало підвалини нового міжнародного правопорядку та суттєво змінило погляди на контрзаходи як інститут міжнародного публічного права. Відтоді загальновизнаним є підхід, згідно з яким будь-які види міжнародного примусу, в т.ч. і контрзаходи, можуть застосовуватися лише на підставах і в порядку, передбачених принципами та нормами міжнародного права [14, р. 77]. При цьому необхідно відзначити, що міжнародно-правові норми та принципи,

які стосуються сфери застосування контрзаходів, мають переважно некодифікований звичаєвий характер, що надає деяким оглядачам взагалі заперечувати правовий характер міжнародного примусу та контрзаходів [9].

Відсутність чітких конвенційних чи, принаймні, кодифікованих міжнародно-правових норм, які б торкалися питань мирного врегулювання різноманітних спорів між державами, застосування контрзаходів та міжнародного примусу, зумовила довготривалу і кропітку роботу Комісії з міжнародного права ООН, спрямовану на розробку Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння. У процесі розробки Комісією проекту Статей було виокремлено два самостійні напрямки роботи – розробка процедур мирного врегулювання спорів між державами, пов'язаних із вчиненням однією з них міжнародно-протиправного діяння, та регламентація застосування контрзаходів у відповідь на такі діяння [5, р. 437].

12 грудня 2001 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Резолюцію A/RES/56/589, що в якості додатка містить Статті про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння. Ці Статті взяті до відома і рекомендовані “до уваги урядів, не торкаючись при цьому питання про їх майбутнє прийняття чи інших належних заходів” [10]. Питанням контрзаходів присвячений розділ II Частини третьої Статей “Імплементация міжнародної відповідальності держав” [13].

Безпосередньо сам текст Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння не розкриває поняття контрзаходів, фактично дозволяючи визначати їх виходячи із усталеної практики міжнародних правовідносин. В цілому, контрзаходи можна розглядати як правомірні заходи примусу, що застосовуються потерпілими чи іншими державами до держави, яка вчинила міжнародно-протиправне діяння, з метою захисту їх законних прав та інтересів, відшкодування заподіяної шкоди або відновлення порушеного міжнародного правопорядку.

Д. Алланд, характеризуючи контрзаходи у міжнародному праві, зазначає, що вони за своєю юридичною природою є внутрішньо протиправні, але виправдовуються метою та підставою їх застосування [1, р. 1221-1222]. За цією ознакою контрзаходи істотно відрізняються від реторсій, тобто правомірних акцій у відповідь на недружні дії, що не мають ознак міжнародного правопорушення, наприклад, тимчасового відкликання свого посла внаслідок недружніх заяв з боку країни його перебування і т.п.

Дж. Кроуфорд, розкриваючи юридичну природу контрзаходів, наводить такі принципи їх застосування [5, р. 6-9]:

1) контрзаходи мають застосовуватися лише щодо держави, яка вчинила міжнародно-протиправне діяння, в результаті якого потерпілому суб'єкту міжнародного права (державі чи міжнародній організації) заподіяно шкоду;

2) контрзаходи можуть застосовуватися лише потерпілою державою чи міжнародною міжурядовою організацією або від їх імені;

3) протиправний характер діяння, що є підставою для застосування у відповідь на нього контрзаходів, має визначатися виключно на основі норм міжнародного права, а не національного права держави, що має намір застосувати контрзаходи. При цьому застосування контрзаходів не повинно створювати умов для порушення основних принципів міжнародного права чи порушення прав і свобод людини;

4) єдиною метою застосування контрзаходів є відновлення правомірних прав та інтересів потерпілого суб'єкта, в т.ч. і відшкодування матеріальної шкоди. Застосування контрзаходів з будь-якою іншою метою не допускається і само по собі є міжнародним правопорушенням;

5) режим контрзаходів має забезпечувати повернення до попереднього стану, що існував до вчинення міжнародного правопорушення і не повинен заподіювати державі-правопорушниці, щодо якої і застосовуються контрзаходи, незворотної шкоди;

б) контрзаходи мають тимчасовий характер і можуть застосовуватися лише до моменту початку інших передбачених міжнародним правом процедур мирного вирішення спору. Щоправда, наслідки контрзаходів можуть проявлятися і після остаточного вирішення спору. Наприклад, якщо у режимі контрзаходів потерпіла держава конфіскувала певне майно держави-правопорушниці, врегулювання спору між цими державами за іншими процедурами (переговори, рішення міжнародних судів, арбітражів тощо) не створює безпосереднього обов'язку потерпілої держави повернути конфісковане майно.

Така ознака контрзаходів як можливість їх застосування виключно потерпілим суб'єктом міжнародного права або за його дорученням, досить активно дискутується у політичній та юридичній літературі. Зокрема, якщо Дж. Кроуфорд належність права на застосування контрзаходів виключно потерпілій державі чи міжнародній організації вважає основною ознакою контрзаходів у сучасному міжнародному праві [5, р. 68], то К. Томусчат опонує подібній думці, доводячи, що наділення права на контрзаходи лише потерпілих держав логічно призведе до того, що контрзаходи будуть застосовуватися лише потужними в економічному чи військовому плані державами [14, р. 79]. Тому доречно визнати, що право на застосування контрзаходів повинні мати як потерпілі, так і треті держави чи міжнародні організації, при чому застосування контрзаходів має ставити на меті відшкодування шкоди, заподіяної як інтересам конкретної держави, так і міжнародного співтовариства в цілому.

Подібна точка зору була викладена і в офіційних позиціях різних держав світу щодо положень проекту Статей, які стосувалися режиму контрзаходів. Так, у письмовому відгуку Китайської Народної Республіки вказувалося на необхідність попередження зловживань правом на застосування контрзаходів та обмеження сфери застосування контрзаходів як можливого механізму втручання у внутрішні справи найбільш слабких держав [3, р. 377-378]. Така позиція багатьох держав світу, як розвинутих,

так і таких, що розвиваються, зумовила відсутність у Статтях про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння чіткого визначення кола суб'єктів, наділених правом застосовувати контрзаходи. Зокрема, ст. 49 Статей говорить, що потерпіла держава може застосовувати контрзаходи лише проти держави, яка несе відповідальність за міжнародно-протиправне діяння, з метою спонукати цю державу виконувати свої зобов'язання. Отже формально ця стаття не забороняє застосування контрзаходів іншою, ніж потерпіла, державою.

Необхідно мати на увазі, що цілі застосування контрзаходів потерпілою та третьою державою матиме хоча і взаємопов'язані, але певною мірою відмінні цілі. Так, Б. Сімма загальною метою контрзаходів називає відновлення попереднього становища, що існувало до моменту вчинення міжнародно-протиправного діяння [12, р. 102]. У тому випадку, коли контрзаходи застосовують потерпілою державою, їх основною метою є припинення конкретного міжнародного правопорушення та відшкодування заподіяної шкоди, а у випадку, коли контрзаходи застосовуються третьою державою чи державами, їх основною метою виступає припинення конкретного міжнародного правопорушення та спонукання правопорушника до правомірної поведінки у майбутньому, при цьому вимога відшкодувати безпосередньо заподіяну шкоду, як правило, не висувається.

Іншою важливою умовою правомірності застосування контрзаходів у міжнародному праві є їх пропорційність. Вимога пропорційності контрзаходів до розміру заподіяної міжнародним правопорушенням шкоди визнається як міжнародно-правовою доктриною, так і практикою. Так, питання пропорційності ґрунтовно досліджувалися Міжнародним арбітражем при вирішенні у 1978 р. спору між США і Францією щодо Угоди про повітряні перевезення. Франція наполягала на непропорційності заборонних заходів, які застосовувалися США щодо компанії "Air France". Арбітраж вирішив, що контрзаходи США відповідають принципу

пропорційності і не виглядають явно невідповідними заходам, реалізованим Францією. Одночасно Арбітраж зазначив, що будь-які контрзаходи повинні бути певною мірою еквівалентними правопорушенню, а оцінка пропорційності контрзаходів завжди є приблизною [11, р. 443].

Питання пропорційності також досліджувалися і Міжнародним Судом ООН. Зокрема, у Рішенні по справі проекту “Габчиково – Надьмарош” Суд визнав неправомірними контрзаходи, які були застосовані Словаччиною і полягали у відведенні вод Дунаю без дотримання правил справедливості і пропорційності. У цій справі Суд заявив, що характер контрзаходів та їх наслідки мають бути адекватними не лише розміру шкоди, заподіяному міжнародно-протиправним діянням, але і характеру порушених прав [17, с. 340].

У такому аспекті ознака пропорційності контрзаходів означає, що вони за своїм характером мають бути порівняні з характером та шкідливими наслідками міжнародного правопорушення. Наприклад, у кодифікації Американського інституту права зазначається, що держава “вправі вдатися до контрзаходів, які б у іншому випадку вважалися протиправними, за умови, що такі заходи ... не є непропорційними правопорушенню та заподіяній шкоді”[2, р. 381].

При визначенні критеріїв пропорційності контрзаходів постає питання про принцип взаємності, який у більшості випадків є оптимальним проявом пропорційності. Тут, як правило, мова йде про можливість досягнення зовнішньополітичних цілей держави за допомогою контрзаходів, що носять зустрічний характер. Наприклад, ст. 60 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. у разі істотного порушення двостороннього договору одним з його учасників дає право другому учасникові посылатись на це порушення як на підставу для припинення договору або зупинення його дії в цілому або в частині [15]. Разом з тим, взаємність має і суттєві недоліки, оскільки сувора вимога

чіткого додержання взаємності обмежує можливість вибору ефективних заходів примусу, що є у розпорядженні потерпілого суб'єкта. Особливо гостро ця проблема проявляється при застосуванні економічних контрзаходів менш розвинутою потерпілою державою до високорозвиненої держави-правопорушниці, коли потерпіла держава, що застосовує контрзаходи на засадах взаємності, може отримати ще більші збитки внаслідок застосування контрзаходів, порівняно зі збитками, безпосередньо отриманими внаслідок правопорушення. Тому ст. 51 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння говорить саме про відповідність контрзаходів заподіяній шкоді і про врахування тяжкості правопорушення та характеру прав, яких стосується правопорушення, не встановлюючи прямої вимоги взаємності.

Як бачимо, пропорційність контрзаходів пов'язується, перш за все, із розмірами заподіяної шкоди. Одночасно встановлюються два додаткові критерії – тяжкість міжнародно-протиправного діяння та значення (природа) прав, яких стосується правопорушення. Такий підхід відповідає домінуючим як у доктрині, так і судовій практиці поглядам. Вказівка про порушені права має широке значення і не обмежується виключно правами потерпілої держави. Зокрема, при визначенні критеріїв пропорційності контрзаходів можуть враховуватися і права та інтереси третіх держав, які мають те чи інше відношення до вчиненого державою-правопорушницею міжнародно-протиправного діяння.

У сучасній міжнародно-правовій доктрині сформувалася думка про те, що пропорційність контрзаходів має забезпечувати мінімальний ступінь заходів, необхідних для спонукання правопорушника до виконання обов'язків. Наприклад, у окремій думці до Рішення Міжнародного Суду ООН у справі про військові дії проти Нікарагуа суддя С. Швобел заявив, що у випадку дій, застосованих з конкретною метою відбити і припинити збройний напад, пропорційність не означає більшої чи меншої відповідності дій вчиненому нападові, а ступінь правомірності таких дій

необхідно визначати за допомогою потенціалу забезпечити припинення збройного нападу [6].

Ч. 2. ст. 49 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння вказує, що контрзаходи обмежуються тимчасовим невиконанням державою, що застосовує такі заходи стосовно держави, яка несе відповідальність. Тобто контрзаходи мають застосовуватися обмежено, виключно з метою спонукання виконання правопорушником своїх обов'язків, у т.ч. і таких, що впливають з відносин міжнародно-правової відповідальності. Намагання встановити чіткі межі застосування контрзаходів цілком зрозуміле, однак при цьому виникають певні колізії з нормами права міжнародних договорів. Так, уже згадувана ст. 60 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. дозволяє державі-учасниці міжнародного договору припиняти або призупиняти виконання договірних зобов'язань у випадку істотного порушення умов договору іншою державою, в той же час, відповідно до ст. 70 цієї Конвенції її положення не зачіпають жодного питання, що можуть виникнути із міжнародної відповідальності. Як бачимо, Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. дозволяє припинення чи призупинення виконання державою договірних зобов'язань лише за наявності істотного порушення іншою державою своїх зобов'язань, але не поширює вимоги істотності на відносини міжнародної відповідальності. Тобто істотність міжнародного правопорушення є критерієм лише пропорційності контрзаходів, а не необхідною підставою їх застосування.

У міжнародному праві здавна існує звичаєва норма, що дозволяє державі, права якої порушені невиконанням міжнародного договору, застосовувати до правопорушника контрзаходи, не пов'язані з використанням сили [8, р. 579]. Отже, припинення виконання зобов'язань за міжнародними договорами є різновидом контрзаходів, який має специфічні ознаки, зумовлені саме постійним одномоментним характером застосування, тоді як Статті про відповідальність держав за міжнародно-

протиправні діяння говорять лише про обмежений та тимчасовий характер контрзаходів.

Необхідно наголосити, що сучасне міжнародне право визначає низку зобов'язань, припинення чи зупинення яких не дозволяється в порядку застосування контрзаходів щодо правопорушника. У першу чергу це стосується принципу незастосування сили та погрози силою, який забороняє застосування сили чи погрозу силою у будь-яких випадках, включаючи контрзаходи. Зокрема, Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй 1970 р., встановлює, що “держави зобов'язані утримуватися від актів репресалій, пов'язаних із застосуванням сили” [16].

Контрзаходи також є неприйнятними у випадку порушення зобов'язань про захист прав та свобод людини, а також зобов'язань гуманітарного характеру, які забороняють військові репресалії. Так, ще у 1927 р. Збори Ліги Націй прийняли резолюцію, у якій вказувалося, що економічні заходи, які застосовуються у відповідь на акти агресії, не повинні ставити під загрозу гуманітарні відносини. Подібна позиція знайшла своє відображення і в арбітражній практиці: у рішенні Міжнародного арбітражу у справі “Науліла” говорилося, що правомірні контрзаходи мають обмежуватися вимогами гуманності [17, с. 335].

У наш час аналогічні положення містяться у міжнародних договорах, що стосуються прав людини та гуманітарного права. Наприклад, у ст. 60.5 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. зазначено, що норми про припинення чи призупинення дії договору не застосовуються до положень, які мають відношення до захисту прав людської особистості чи мають гуманітарний характер [15]. Ст. 1.2. Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. містить принципове положення, відповідно до якого жоден народ ні в якому разі не може бути позбавлений належних йому засобів існування [18]. Сказане

знаходить своє відображення і міжнародній судовій практиці. Зокрема, рішенням у справі про Барселонську компанію Міжнародний Суд ООН до зобов'язань, що не можуть припинятися в порядку контрзаходів, відніс заборону геноциду та повагу до прав людини [7].

У процесі розробки проекту Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння Комісія з міжнародного права ООН врахувала наведені вище погляди, і в остаточній редакції Статей вказується, що контрзаходи не повинні стосуватися зобов'язань утримуватися від застосування сили чи погрози силою, зобов'язань із захисту основних прав людини, зобов'язань гуманітарного характеру та інших зобов'язань, що впливають із імперативних норм загального міжнародного права. Вказаний перелік не є вичерпним, і міжнародним договорами можуть встановлюватися і інші випадки, коли застосування контрзаходів не визнаватиметься правомірним. Наприклад, процедура вирішення спорів у системі Світової Організації Торгівлі передбачає необхідність попереднього дозволу Органу з вирішення спорів СОТ на призупинення виконання зобов'язань за угодами СОТ.

Висновки і перспективи подальших розвідок. У цілому ж, з урахуванням викладеного, можна зробити висновок, що у доктрині міжнародного права і практиці міжнародних відносин переважає думка про те, що характер і розмір контрзаходів мають бути пропорційним вчиненому правопорушенню, при цьому повинен враховуватися не лише прямий розмір заподіяної шкоди, а й характер та зміст порушеного права. Застосування контрзаходів завжди носить обмежений характер і здійснюється з метою спонукання виконання правопорушником своїх обов'язків, в т.ч. і таких, що впливають з відносин міжнародно-правової відповідальності. У сучасному міжнародному праві існує низка зобов'язань, припинення чи зупинення яких не дозволяється в порядку застосування контрзаходів щодо правопорушника. До них, зокрема, відносяться зобов'язання утримуватися від застосування сили чи погрози

силою, зобов'язання із захисту основних прав людини, зобов'язання гуманітарного характеру та інші зобов'язання, що впливають із імперативних норм загального міжнародного права.

На наш погляд, подальші дослідження інституту контрзаходів у міжнародному праві мають спрямовуватися, зокрема, на визначення умов і порядку застосування контрзаходів, а також на розробку механізмів вирішення міжнародних спорів, пов'язаних з їх застосуванням.

Література

1. Alland D. Countermeasures of General Interest / Alland D. // *European Journal of International Law*. – 2002. – Vol. 13. – № 5. – p. 1221–1239.
2. American Law Institute. Restatement of the Law (Third) The Foreign Relations Law of the United States. – St. Paul : ALI-ABA Publishers, 1987. – 684 p.
3. Chen Q. State Responsibility: Statements by Xue Hankin / Chen Q., Hu Q. // *Chinese Journal of International Law*. – 2002. – Vol. 2. – p. 377–391.
4. Crawford J. Counter-measures as Interim Measures / Crawford J. // *European Journal of International Law*. – 1994. – Vol. 5. – № 1 – p. 65–76.
5. Crawford J. Revising the Draft Articles on State Responsibility / Crawford J. // *European Journal of International Law*. – 1999. – Vol. 10. – № 2. – p. 435–460.
6. Judgment of International Court of Justice of 26 November 1984 in the case concerning military and paramilitary activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America) [Electronic resource] / Access mode: http://www.icj-cij.org/icjwww/icasess/inus/inus_ijudgment/inus_ijudgment_19841126.pdf. – Title from the screen.
7. Judgment of International Court of Justice of 5 February 1970 in the case concerning the Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain) [Electronic resource] / Access mode: <http://www.icj->

[cij.org/icjwww/idecisions/isummaries/ibtsummary700205.htm](http://www.icjwww.org/idecisions/isummaries/ibtsummary700205.htm). – Title from the screen.

8. McNair A. *The Law of Treaties* / McNair A. – Oxford : Oxford university Press, 1961. – 1012 p.
9. Pfaff W. *Radical Rethink of International Relations* / Pfaff W. // *International Herald Tribune*. – 2002. – Oct. 3.
10. Resolution A/RES/56/589 adopted by the General Assembly United Nations 12 December 2001 [Electronic resource] / Access mode: <http://www.un.org/documents/ga/docs/56/a56588.pdf>. – Title from the screen.
11. *Review of International Arbitrations Awards* / United Nations. – N.Y. : United Nations, 1978 – 724 p.
12. Simma B. *Counter-measures and Dispute Settlement: A Plea for a Different Balance* / Simma B. // *European Journal of International Law*. – 1994. – Vol. 5. – № 1. – p. 102–105.
13. *The Articles on Responsibility of States for internationally wrongful acts* [Electronic resource] / Access mode: <http://www.un.org/documents/ga/docs/56/a56588.pdf>. – Title from the screen.
14. Tomuschat C. *Are Counter-measures Subject to Prior Recourse to Dispute Settlement Procedures?* / Tomuschat C. // *European Journal of International Law*. – 1994. – Vol. 5. – № 1. – p. 77–87.
15. *Венская конвенция о праве международных договоров от 23.05.1969 г.* [Electronic resource] / Access mode: <http://www.un.org/russian/documen/convents/lawtreat.pdf>. – Title from the screen.
16. *Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН, утвержденная резолюцией 2625 (XXVI) Генеральной Ассамблеи от 24.10.1970 г.* [Электронный ресурс] /

Режим доступа: <http://www.un.org/russian/document/gadocs/convres/r25-2625.pdf>. – Заголовок с экрана.

17. Лукашук И.И. Право международной ответственности / Игорь Иванович Лукашук. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – 432 с.
18. Международный пакт о гражданских и политических правах, утвержденный резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи от 16.12.1966 г. [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.un.org/russian/document/convents/politpact.pdf>. – Заголовок с экрана.

Summary

The article is devoted to the problems of the realization of the counter-measures in the modern international law. Terms, essence and legal nature of the counter-measures are revealed. The conditions of lawful realization of the counter-measures are discovered. The author grounds the legal basis of using the counter-measures by non-injured states. The problems of correlation between counter-measures and facilities of the international responsibility are also researched.

Чернявський А.Л. Критерії правомірності застосування контрзаходів у міжнародному праві / А.Л. Чернявський // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2008. – № 1 (1). – С. 86–91.